

POD REDAKCJĄ

Jarosława Płuciennika
Karoliny Sidowskiej
Michała Rozmysła

Kultura reformacji i reformowanie w kulturze

**Kultura
reformacji
i reformowanie
w kulturze**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

POD REDAKCJĄ

Jarosława Płuciennika
Karoliny Sidowskiej
Michała Rozmysła

Kultura reformacji i reformowanie w kulturze

Jarosław Pluciennik – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Kultury Współczesnej
Katedra Teorii Literatury, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173
Karolina Sidowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Germańskiej
Zakład Mediów Niemieckojęzycznych i Kultury Austriackiej, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173
Michał Rozmysł

RECENZENT

Zbigniew Pasek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UEŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka, Anna Jakubczyk

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne

Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Jarosława Pluciennika

© Copyright by Authors, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09261.19.0.K

Ark. wyd. 15,9; ark. druk. 17,625

ISBN 978-83-8220-781-1

e-ISBN 978-83-8220-782-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

SPIS TREŚCI

Wstęp od redakcji	7
-------------------------	---

KULTURA IDEI

Ivo Pospíšil: Reformacja, kontrreformacja i barok w literaturach Europy Zachodniej i Wschodniej	15
Marcin Hintz: Ewangelicyzm wobec wyzwań ponowoczesności ..	31
Tadeusz Sznajderski: Myśl reformacji – wstęp do oświecenia	45
Anna Kołos: Sceptycyzm w kulturze reformacji. Zarys problematyki	57
Kamila Żukowska: Wzorce przeżywania pobożności a kultura reformacji	73
Ewelina Drzewiecka: Reformacja, której nie było. Przypadek bułgarski (pojęcia – wpływy – idee)	91
Maria Urbańska-Bożek: Odnowa chrześcijaństwa w perspektywie (para)doksu chwili-wieczności	117

KULTURA PISMA I DŹWIĘKU

Tadeusz Sznajderski: Polskie przekłady Biblii w okresie reformacji	135
Krystyna Szelałowska: <i>Niezwykły klejnot wiary</i> , czyli o duchowej bliskości pietyzmu i oświecenia. Na przykładzie poezji religijnej Hansa Adolpha Brorsona (1694–1764)	153
Anna Kurska: Mickiewicz i „duch luterski”	171
Sławomir Jacek Żurek: Między ewangelicką etyką indywidualną a społeczną. O nowej biografii Jerzego Pilcha	185
Jerzy Wiśniewski: Julia Hartwig słucha dzieł luterańskich kompozytorów. O wierszach: <i>Kantata Schütza</i> i <i>Kantata Bacha</i>	197

Małgorzata Ziółek-Sowińska: Apokalipsa i wojna secesyjna w poezji religijnych pieśni niewolniczych	213
Józef Majewski: <i>Musikalisches Opfer</i> , czyli Bach kontra Fryderyk Wielki i oświecenie	229

HISTORIA

Krzysztof Obremski: Punkt zapalny tumultu toruńskiego 1724 roku i monologowy dialog historyków: Woldemar Gastpary – Stanisław Salmonowicz	247
Beata Szczepańska: Działalność społeczna, oświatowa i kulturalna Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Łodzi do 1939 roku	265

WSTĘP OD REDAKCJI

W roku 2017 odbyło się w Polsce i na świecie wiele jubileuszowych wydarzeń naukowych i kulturalnych, tudzież *stricte* religijnych, odnoszących się do jubileuszu 500-lecia reformacji religijnej. W Polsce zorganizowano kilka dużych sympozjów. Część artykułów w niniejszym tomie to właśnie opracowane wersje wystąpień na międzynarodowej konferencji, która odbyła się na Uniwersytecie Łódzkim w dniach 22–24 maja 2017 r. Teksty te (autorstwa Kamili Żukowskiej, Eweliny Drzewieckiej, Tadeusza Sznajderskiego, Krystyny Szelaŕgowskiej, Anny Kurskiej, Sławomira Jacka Żurka, Jerzego Wiśniewskiego i Krzysztofa Obremskiego) pierwotnie ukazały się drukiem w czasopiśmie „Zagadnienia Rodzajów Literackich” (4/2017). Oprócz przedruków na książkę złożyło się sześć oryginalnych, dotąd nigdzie niepublikowanych szkiców (artykuły Anny Kołos, Marii Urbańskiej-Bożek, Małgorzaty Ziółek-Sowińskiej, Józefa Majewskiego, Beaty Szczepańskiej i Tadeusza Sznajderskiego), jeden tekst tłumaczony z języka angielskiego (Ivo Pospíšil) i jeden będący zmienioną i rozszerzoną wersją innej publikacji (Marcin Hintz). Mamy głęboką nadzieję, że w tym kształcie niniejszy tom lepiej oddaje stan świadomości naukowej dotyczącej reformacji w kulturze, gdyż jest prawdziwie interdyscyplinarny, tak jak konferencja, która okazała się punktem wyjścia i impulsem do dalszych refleksji i analiz przedstawionych w tej publikacji.

Zjawisko reformacji, w oryginale szesnastowieczne, jest kulturowo zjawiskiem tzw. długiego trwania. Już od czasów Maxa Webera w refleksji naukowej i filozoficznej pojawiała się myśl, że reformacja to nie tylko zjawisko historyczne, ale nade wszystko społeczno-kulturowe. Kojarzą się z nią m.in.: indywidualizm, doświadczeniowość, nowoczesność, innowacja, aktywizm, asceza w świecie, kreatywność, samorefleksja, komunitarianizm, oszczędność, rozwój rachunkowości, krytycyzm, kapitalizm, kultura piśma i druku. To jedynie kilka przykładów zjawisk i wartości wiążących się nierozłącznie z szeroko rozumianą reformacją w kulturze. Lista ta nigdy nie została zamknięta. Traktowaliśmy ją jako inspirację do wystąpień konferencyjnych. Gośćmi specjalnymi sympozjum była Rita Süßmuth z Niemiec, która wygłosiła referat o znaczeniu reformacji dla demokracji (tolerancji), Ian Hazlett ze Szkocji, mówiący o wymianie międzykulturowej we wczesnej

reformacji, oraz Ines A. Murzaku, której wykład traktował o ekumenicznych wątkach kultury reformacji.

Chcieliśmy zebrać w debacie konferencyjnej wszystkich tych, których interesują podobne zjawiska w zakresie wielu dyscyplin humanistycznych i sztuk: literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, językoznawstwa, muzykologii i muzyki, historii, historii sztuk (plastycznych, muzycznych, filmowych, teatralnych), historii kultury, socjologii, antropologii, filozofii, historii mediów. Interesują nas zarówno ujęcia analityczne poszczególnych przypadków zjawisk kulturowych, jak i szerokie syntezy procesów długofalowych.

Tom, który oddajemy do rąk czytelnika, dzieli się na trzy części: pierwsza mieści problematykę kultury idei (wartości fenomenów długiego trwania, ponadczasowych inspiracji). W artykule inicjującym **Ivo Pospíšil** prezentuje złożony kompleks zagadnień religijnych, kulturowych i artystycznych, związanych z początkami reformacji, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji w Środkowej i Wschodniej Europie. Podejmuje próbę ukazania przedreformacyjnych tendencji, będących pokłosiem wojen husyckich. Korzenie reformacji, w opinii autora, wynikają z typowego dla Europy Środkowej zainteresowania różnego rodzaju nowymi prądami: często pochodzenia europejskiego, ale także związanymi z buddyzmem, zaratusztrianizmem czy manicheizmem. Mimo iż czasami uważa się reformację za fenomen, który spowodował rozpad dotychczasowych uniwersalnych struktur myśli europejskiej, to prowadziła ona także do prób odbudowania jednolitości i uniwersalności w Europie. Wśród zwolenników podobnych idei odnaleźć można Piotra Chelczyckiego czy Jana Amosa Komeńskiego i jego myśl pansoficzną. Działalność obu myślicieli stanowiła próbę pogodzenia sprzecznych ideałów, także w zakresie sztuki. Barok, początkowo styl i broń kontrreformacji, stał się ostatecznie syntetycznym stylem zarówno oświeconych intelektualistów, jak i szerokich mas chrześcijańskich wiernych. Tekst próbuje zwrócić uwagę na różnice w postrzeganiu reformacji w myśli Zachodu i Wschodu, od Anglii po Rosję, zwłaszcza w literaturze.

Kolejny tekst, autorstwa biskupa **Marcina Hintza**, opisuje relację między klasyczną myślą protestancką a współczesnym, postmodernistycznym światem. Szesnastowieczna protestancka teologia rozumiała istotę ludzką jako stworzenie boskie, które trwa w nieustającym konflikcie z szatanem. Antropologiczna formuła teologii Lutera: *simul iustus et peccator* nie przystaje jednak do współczesnego człowieka w cyfrowym świecie. Artykuł nawiązuje do koncepcji Zygmunta Baumana oraz Richarda Rorty'ego jako protagonistów postmodernistycznej filozofii.

Tadeusz Sznajderski analizuje główne dokonania Maxa Webera (1864–1920), jednego z założycieli socjologii. Weber badał wpływ

protestanckich postaw etycznych na rozwój kapitalizmu. Stwierdził, że protestantyzm dał racjonalne zasady i umożliwił tak szybki rozwój tej formy gospodarowania w Europie Zachodniej. Autor odnosi się do naczelnych zasad, będących fundamentem postawy kapitalistycznej: zasady traktowania pracy jako obowiązku teologicznego, zasady intensywnej pracy dla chwały Bożej (a nie dla zysku), zasady ascezy, ograniczającej wykorzystanie zysku wyłącznie do dalszego rozwoju ekonomicznego (inwestowania, a nie przeznaczania na dobra luksusowe), zasady racjonalnego postępowania w codziennym życiu i wykorzystania czasu na realizację obowiązków.

Celem artykułu **Anny Kołos** jest zarysowanie możliwości poszerzenia perspektywy zaproponowanej przez badaczy sceptycyzmu i rozwinięcie dwóch zasadniczych nurtów sceptycyzmu, wiążącego się z zagadnieniami ruchów reformatorskich: fideizmu czy też schrystianizowanego sceptycyzmu oraz sceptycyzmu etycznego Erazma i Sebastiana Castellio. Autorka podejmuje refleksję nad związkiem tych idei z poprzedzającą je tradycją, uwypukla wagę „wątpienia” dla zagadnień wczesnonowoczesnego chrześcijaństwa i szkicuje perspektywy polskich badań w tym kierunku.

W tekście **Kamili Żukowskiej** w centrum uwagi stoją przemiany form pobożności ludowej w okresie późnego średniowiecza na terenach Niemiec i Niderlandów. W artykule wyodrębnione zostały dwa średniowieczne sposoby ekspresji religijnej, które stanowią tło dla późniejszego ruchu reformacyjnego: tzw. pobożność ekstrawertyczna, będąca zrytualizowanym sposobem wyrażania wiary, oraz przeciwstawna jej *devotio moderna*, w ramach której pojawia się nurt mistyki, opartej głównie na twierdzeniach Mistra Eckharta. Oba nurty stanowią światopoglądowe tło dla rodzącej się na początku szesnastego wieku reformacji.

Ewelina Drzewiecka podejmuje problem wpływu i recepcji idei reformacyjnych w kulturze bułgarskiej w perspektywie zjawisk modernizacyjnych. Przedmiotem analizy jest zarówno lokalne rozumienie pojęć „reformacja” oraz „propaganda protestancka”, jak i działalność misji (neo)-protestanckich na ziemiach bułgarskich w dziewiętnastym i dwudziestym wieku. Celem jest wskazanie związków między bułgarską nowoczesnością a myślą protestancką oraz sprobematyzowanie relacji między faktami kulturowymi a oficjalnym dyskursem na ten temat. „Przypadek bułgarski” ilustruje nowoczesne spotkanie prawosławno-protestanckie i w tym sensie – problem adaptacji „obcych” wzorów w procesie modernizacji kultury.

Tekst **Marii Urbańskiej-Bożek**, zamykający pierwszą grupę tematyczną, zawiera rozważania nad możliwością odrodzenia chrześcijaństwa poprzez duchową odnowę jednostki – subiektywnie istniejącego człowieka. Autorka nawiązuje do myśli teologicznej Sorena Kierkegaarda, który

posługując się paradoksem jako wyrazem pewnych sytuacji ujawniających egzystencjalny charakter ludzkiego życia, wprowadza nowy język i nową możliwość komunikowania treści z natury niewyraźalnych. Z dialektycznego napięcia i oporu, jakie paradoks wzbudza poprzez zderzenie sprzeczności, wyłania się twórczy ruch myśli. Ten zabieg umożliwił Kierkegaardowi wydobyć żywej myśli chrześcijańskiej, która uwolniła *sacrum* od dogmatycznej tradycji religijnej zamkniętej w martwych obrzędach.

Druga część tomu wprowadza czytelnika w zagadnienia ściśle związane z reformacją, z pismem i dźwiękiem. Rozpoczyna się od tekstu **Tadeusza Sznajderskiego**, poświęconego przekładom Biblii w okresie reformacji. Praca obala mit, że dopiero reformacja wywołała zainteresowanie Biblią poprzez aktywność krytyczną Marcina Lutra. Humanizm piętnastego wieku, w pierwszym etapie renesansu, w pracach Jana Gersona, Erazma z Rotterdamu, Tomasza Morusa, Lorenzo Valli, skupił swe zainteresowania na filologicznych badaniach Biblii i jej spopularyzowaniu w językach narodowych. Autor poświęca też dużo uwagi polskim przekładom i wydaniom Biblii w szesnastym wieku, który nazywa „złotym wiekiem Biblii polskiej”.

Celem artykułu **Krystyny Szelałowskiej** jest ukazanie związków pomiędzy pietyzmem a oświeceniem, rozumianym jako tendencja do upodmiotowienia człowieka i podkreślenia jego indywidualności oraz potrzeby rewizji dotychczasowych autorytetów. Wątki te widoczne są w skandynawskiej poezji religijnej epoki, której wybitnym twórcą był pastor Hans Adolph Brorson. Jego dzieło *Niezwykły klejnot wiary (Troens Rare Klenodie, 1739)* to zbiór psalmów, do dziś wykonywanych w luteranckim Kościele duńskim i norweskim, ale też ważny etap w rozwoju narodowej literatury duńskiej.

Za sprawą kolejnego tekstu, autorstwa **Anny Kurskiej**, w centrum zainteresowania pojawia się literatura polska, a dokładnie twórczość jednego z romantycznych wieszczów narodowych. W kontekście perypetii związanych z tworzeniem VIII tomu *Poezji* (1836) Adama Mickiewicza autorka prezentuje, w jaki sposób poeta pojmował „ducha luterskiego”. Stawia pytanie o powody jego przywiązania do luteranckiej mentalności, opartej na potrzebie budowania poza Kościołem indywidualnej więzi z Bogiem. Głównym obiektem autorskiej refleksji jest tworzony przez poetę w tomie VIII paryskiej edycji projekt duchowości, mieszczący się w szerszej (niż katolicka), chrześcijańskiej ramie.

Również artykuł **Sławomira Jacka Żurka** koncentruje się na przedstawicielu literatury polskiej, tym razem współczesnej, a mianowicie ukazuje wpływ myśli Marcina Lutra na rozumienie etyki w twórczości Jerzego Pilcha. Kwestie etyczne i przemyślenia z nimi związane są jednym

z głównych tematów rozważań Pilcha w jego dziennikach. W podejściu pisarza do problemów etycznych można zauważyć z jednej strony indywidualistyczne ujęcie, określane przez Lutra mianem „wolności od” lub praktycznym życiem wobec Boga, a z drugiej – podejście skupiające się na „wolności do”, okazywane w relacji z innymi. Wszystko co powiązane z moralnością w dziennikach Pilcha autor komentuje w dialogu z tradycją luterzańską. Te, w większości ironiczne, komentarze nie powinny jednak w żaden sposób sugerować jakiejś wewnętrznej walki z „protestanckością”. Żurek chce zwrócić uwagę właśnie na znacznie głębszy charakter pisarstwa Pilcha, które powinno się czytać z perspektywy trzech dziedzin: literatury, teologii oraz etyki.

Jerzy Wiśniewski z kolei bierze na warsztat poezję innej współczesnej autorki Julii Hartwig. Jej utwory *Kantata Schütza* z tomu *Obcowanie* (1987) i *Kantata Bacha* z tomu *Czulość* (1992) stanowią poetycki zapis recepcji dawnych dzieł muzycznych (cieszących się coraz większą popularnością w nowoczesnym świecie). Poetkę zainteresowały „kantaty” Schütza i Bacha – religijne utwory wokalne dwu barokowych kompozytorów z siedemnastego i osiemnastego wieku, których sztuka rozwijała się w ścisłych związkach z luterzańską duchowością i liturgią. Utwory tych kompozytorów nie są dla poetki jedynie źródłem przeżyć estetycznych; ich słuchanie inspiruje ją do refleksji dotyczących kwestii egzystencjalnych i religijnych. Spotkanie z tymi kompozycjami doprowadza ją także do rozpoznania ich wyjątkowości: jako dzieła ukierunkowane teocentrycznie, stanowiące wyraz głębokiej religijności swych twórców, okazują się zdolne do harmonizowania ludzkiego wnętrza i objawiają swoją harmonijną formę – okazują się sztuką doskonałą.

W kolejnym szkicu, pióra **Małgorzaty Ziólek-Sowińskiej**, przedmiotem analizy są motyw Apokalipsy i zwiastuny wojny secesyjnej w poezji religijnych pieśni niewolniczych. Język i topika Apokalipsy wywarły duży wpływ na sposób myślenia i ekspresji artystycznej czarnoskórych, którzy postrzegali siebie jako odważnych żołnierzy walczących po stronie Chrystusa w nadchodzącej wojnie Armagedonu. Autorka bada warstwę językową i stylistyczną wybranych tekstów pieśni i zauważa, że ich autorzy dają wyraz wierze w nieuchronność walki zbrojnej o zniesienie niewolnictwa, a tym samym antycypują wojnę domową.

Jako ostatni w sekcji poświęconej kulturze pisma i dźwięku figuruje tekst **Józefa Majewskiego**, poświęcony twórczości Jana Sebastiana Bacha. Autor zauważa, że współczesna popularność tego kompozytora w krajach świeckiego, liberalnego Zachodu kryje w sobie pewien paradoks w świetle wyraźnie konserwatywnej i antyświeceniowej postawy Bacha. Jako jej

wyraz w polu uwagi znalazło się instrumentalne dzieło tegoż *Musikalisches Opfer*. W końcowej części artykułu, przywołując wypowiedzi innych twórców, w tym Emila Ciorana, Johna M. Coetzee, Ingmara Bergmana i Zuzany Růžičkovej, Majewski próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego muzyka Bacha, wroga oświecenia, jest na oświeconym Zachodzie traktowana jako dzieło muzycznego geniuszu i jedno z najwyższych osiągnięć ludzkości.

Ostatnia, najkrótsza, część książki ma charakter zdecydowanie historyczny. Artykuł **Krzysztofa Obremskiego** to analiza porównawcza „niezgodnie zgodnych” obrazów tego, co stało się punktem zapalnym konfliktu katolicko-protestanckiego z 16 i 17 lipca 1724 roku, znanego jako tumult toruński. Dwaj wybitni badacze – Woldemar Gastpary i Stanisław Salmonowicz – przedstawili dwa niejako symetrycznie przeciwne obrazy tego, co stało się początkiem tumultu, a zarazem korzystnie dla „swojej” strony konfliktu, tj. ewangelickiej i katolickiej. Wywołany tumultem roku 1724 monologowy dialog ewangelicko-katolicki prowadzi ku fundamentalnej materii metodologicznej, unaocznia bowiem stan osmozy między dwoma światami: „wiara” i „wiedza” mogą siebie współtworzyć.

Zamykający tom tekst **Beaty Szczepańskiej** rzuca światło na społeczność i kulturalno-oświatową aktywność łódzkiej parafii ewangelicko-reformowanej od roku 1888 do momentu wybuchu II wojny światowej. Autorka, reasumując wyniki rozlicznych kwerend w zbiorach archiwów i bibliotek Łodzi oraz Warszawy, skrupulatnie rekonstruuje wieloaspektową działalność łódzkiego zboru w wyznaczonym okresie.

Wydaje się, że podział książki na wspomniane trzy segmenty dobrze oddaje charakter naszej interdyscyplinarnej refleksji i jednocześnie dokumentuje złożoność problematyki i zjawisk. Wszystkim współautorom i dyskutantom składamy w tym miejscu raz jeszcze serdeczne podziękowania.

Prof. dr hab. Jarosław Płuciennik
Dr Karolina Sidowska
Mgr Michał Rozmysł

KULTURA IDEI

Ivo Pospíšil

Uniwersytet Masaryka*

REFORMACJA, KONTREFORMACJA I BAROK W LITERATURACH EUROPY ZACHODNIEJ I WSCHODNIEJ¹

REFORMATION, COUNTER-REFORMATION AND BAROQUE
IN EUROPEAN LITERATURES OF THE WEST AND THE EAST

Abstract

The author of the present study deals with the whole complex of religious, cultural and artistic phenomenon linked with the rise of the European Reformation with special regard to the situation of Central and Eastern Europe and in the Slavonic literary world. He attempts to demonstrate that there are some pre-reformation streams which came into existence in the period of the Hussite wars and had a much-differentiated shape and structure. The roots of the Reformation process in its initial and ideological substance are interesting as typical phenomena of Central European social and religious thought inspired by various currents, often of Eastern origin, connected with buddhism, manicheism and zoroastrianism.

Petr Chelčický, Comenius, universal approach, cluster of the Renaissance, Western and Eastern area-cultural complex

* Department of Slavonic Studies, Faculty of Arts

602 00 Brno, Czech Republic

e-mail: Ivo.Pospisil@phil.muni.cz

 <https://orcid.org/0000-0001-8358-0765>

Choć reformację postrzega się czasem jako zjawisko prowadzące do dezintegracji wcześniejszych uniwersalnych zasad myśli europejskiej, w istocie, wręcz przeciwnie, jej rezultatem były nowe starania o przywrócenie i odnowienie

¹ Niniejszy tekst jest przekładem artykułu opublikowanego pierwotnie w języku angielskim w periodyku: „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2017, t. LX, z. 4, s. 9–22.

poprzedniej jedności mentalnej, kulturowej i artystycznej. Centralne pozycje w tej interpretacji zajmują Petr Chelčický, ideolog wspólnoty braci czeskich/morawskich oraz młodszy od niego o mniej więcej 200 lat Jan Amos Komeński, biskup tego pierwszego na świecie niekatolickiego Kościoła chrześcijańskiego. Istotna jest również stworzona przez Komeńskiego pansofia – zapoczątkowana pod wpływem tragedii europejskich konfliktów i wojen religijnych próba syntezy i zbudowania uniwersalnej perspektywy, które znalazły też wyraz w jego twórczości artystycznej. Sztuka baroku, początkowo oręż kontrreformacji, stopniowo stawała się syntetycznym stylem akceptowanym zarówno przez oświeconych europejskich intelektualistów, jak i – w swej ludowej wersji – przez szerokie kręgi chrześcijan. Trudno zrozumieć te zjawiska nie uwzględniając ich odmiennego przebiegu na zachodzie i wschodzie – od Anglii po Rosję – i ich odbicia w literaturze.

Ten skromny wkład w badania nad reformacją ma mniej lub bardziej nietradycyjny, niezwykły charakter. Nie odnosi się do samej reformacji, lecz raczej do jej odzwierciedlenia w literaturze, gdzie ruch religijny i polityczny staje się częścią kultury w najszerszym tego słowa znaczeniu, i jej literackim wyrazem. Reformację rozumie i omawia się zazwyczaj jako zjawisko niemieckie lub przynajmniej zachodnioeuropejskie i w tym kontekście chciałbym wykazać istnienie pewnych prereformacyjnych prądów, które pojawiły się w okresie wojen husyckich i miały głęboko zróżnicowany, często sprzeczny wewnętrznie charakter. Korzenie reformacji w jej wyjściowej, ideologicznej postaci są intrygujące jako zjawisko typowe dla środkowo-europejskiej myśli społecznej i religijnej, pozostającej pod wpływem rozmaitych tendencji, często wywodzących się ze Wschodu i powiązanych z buddyzmem, manicheizmem i zaratusztrianizmem. Inspiracje te dały początek tak zwanym chrześcijańskim herezjom, które najpierw stanowiły część wczesnochrześcijańskich nauk, a następnie zostały zmarginalizowane i nabrały nawet wrogiego charakteru. Ich ślady możemy wciąż zauważyć w kanonicznych ewangeliach, nie mówiąc o nieoficjalnych apokryfach (takich jak manuskrypty z Nag Hammadi), których kiedyś było w Europie pełno.

Kolejna cecha niniejszego szkicu łączy się z koncepcją specyficznego rozwoju wszystkich odłamów kultury słowiańskiej – wschodniego, południowego i zachodniego – kultury zróżnicowanej, lecz wciąż zachowującej wspólny charakter, przynajmniej na podstawowym poziomie. Stąd w poniższej interpretacji, rezygnując z przedstawienia złożonej wizji reformacji jako takiej, skupiono się na środkowo-europejskich, słowiańskich i – *last but not least* – czeskich zjawiskach, sięgających pierwszej połowy XV wieku i poprzedzających reformację bądź alternatywnych wobec niej.